
**ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՍԵՌԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՈՐՊԵՍ
ՅՈՒՑԵԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ**

ԷԼԻԶԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ավանդական լեզվաբանական մոտեցմամբ քերականական սեռը կապվում է գոյականները դասերի բաժանելու գաղափարի հետ: Չ. Հոկեթի բնորոշմամբ՝ «բոլոր գոյականները պատկանում են որևէ կոնկրետ սեռի, և կան միայն սակավաթիվ բառեր, որոնք միաժամանակ մի քանի դասերի են պատկանում»¹: Հնդեվրոպական լեզուներում գոյականի քերականական սեռը բնորոշվում է ինչպես իր, այնպես էլ ուղեկցող ածականի վերջավորությամբ և գոյականների համար դասակարգողական կարգ է: Այն հարակրկնական է եզակի թվի երրորդ դեմքի դերանունների համար և բառափոխական՝ մնացած խոսքի մասերի համար: Այս քերականական կարգը շատ հնդեվրոպական լեզուների բնորոշ հատկանիշներից է և ժամանակակից լեզուներում հանդես է գալիս ինչպես եռեզր համակարգով (օր.՝ սլավոնական լեզուներում և գերմաներենում), այնպես էլ երկեզր (ռոմանական և իրանական լեզուներում): Ավանդաբար սեռը պայմանավորված է սեռերի առկայությամբ՝ արական, իգական, կամ դրանց բացակայությամբ՝ չեզոք սեռ²: Ռուսերեն, իսպաներեն և գերմաներեն լեզուներում սեռի քերականական կարգն ակնհայտորեն գոյություն ունի, քանի որ այն արտահայտված է, մինչդեռ անգլերենում սեռի ենթակարգը գոյություն ունի այնքանով, որքանով կա գոյական անվան փոխարինման հնարավորությունը եզակի թվի երրորդ դեմքի դերանուններով (դերանվանական սեռ):

Ժամանակակից հայերենում գոյականը սեռի քերականական կարգով չի բնորոշվում, սակայն լեզվաբանները ենթադրում են, որ հայերենը՝ որպես հնդեվրոպական լեզու, նույնպես, կարող էր սեռի կարգը նախալեզվից ժառանգած լինել: Է. Ֆեթերը, որը զբաղվում էր հայերենի հետազոտությամբ, կարծում էր, որ հայերենում քերականական սեռի երբեմնի գոյության հետքեր է գտել: Որպես օրինակ նա բերում է «Վահագնի ծնունդը» վիպերգության առաջին տողը. *Երկն էր երկին և երկիր, երկն էր և ծովն ծիրանի*: Ֆեթերն այն կարծիքին էր, որ *երկին* գոյականն այստեղ արական սեռի է, իսկ *երկիր*-ը՝ իգական: Այս վարկածը հաստատելու համար նա վկայակոչում է այն փաստը, որ այլ հնդեվրոպական լեզուներում նույնպես *երկինքը* արական սեռի է, ինչպես օրինակ՝ գերմաներենում (*der Himmel*), իսկ *երկիրը*՝ իգական (*die Erde*): Այս գոյականների սեռերը, ըստ նրա, պատճառաբանված են և ունեն իմաստագործառական հիմք, քանի որ «երկինքն անձրև է ստեղծում, իսկ երկիրը կլանում է անձրևը»: Հ. Աճառյանի կարծիքով, այս և նմանօրինակ էլի մի քանի համընկնումներ չեն կարող

¹ Hockett, Ch. F. A Course in Modern Linguistics, 1958, s. 231.

² Ст у Виноградов В. А. Род // Языкознание. М., 1998, էջ 417:

բավարար հիմք հանդիսանալ խոսելու հայերենում սեռի քերականական կարգի գոյության մասին³: Հայկական ավանդազրույցներում *արևը* (die Sonne) ներկայանում է կնոջ կերպարով, *լուսինը* (der Mond)՝ երիտասարդ տղամարդու, սակայն սրանք էլ դեռևս սեռի գոյության բավարար ապացույց չեն և կարող են, պարզապես, պատկերավոր արտահայտության միջոց լինել՝ առանց որևէ կերպ քերականական սեռն ակնարկելու:

Ա. Մեյեն նույնպես միտված էր ապացուցելու, որ հայերենը՝ որպես հնդեվրոպական լեզու, չէր կարող սեռի քերականական կարգը պարզապես շրջանցել: Նրա կարծիքով, սեռի հետքերը պահպանվել են զրաբարում: Բառավերջում *-ի* ունեցող գոյականները հոլովվում են երկու սկզբունքով, որը նա բացատրում է նրանց սեռով: Արական սեռի գոյականները սեռական հոլովում ստանում են *-ւոց*, գործիականում՝ *-ւով* վերջավորությունները, իսկ իգական սեռի գոյականները՝ համապատասխանաբար *-եաց* և *-եաւ* (*որդի - որդւոց - որդւով, չարիք - չարեաց - չարեաւ*): Սակայն, չնայած բազմաթիվ փորձերին, լեզվաբաններին այդպես էլ չի հաջողվել վերականգնել հայերենի սեռի ամբողջական պատկերը, բացի թերևս *-ուհի*, *-է*, *-իա*, *-իթայ*, *-էթ*, *-ի* իգական վերջածանցներից, որոնցից ժամանակակից հայերենում պահպանվել է միայն *-ուհի*-ն:

Գոյականի սեռի վերաբերյալ ներկայիս ուսումնասիրությունները վերաբերում են հիմնականում XX դարի վերջերին բնորոշ գենդերային հետազոտություններին: Լեզվաբանները կրկին անդրադարձան այս հակասական կարգին՝ դիմելով ճանաչողության տեսության սկզբունքներին և օգտագործելով հոգելեզվաբանական, նյարդալեզվաբանական և մշակույթների զուգադրական վերլուծության մեթոդները՝ լեզվում սեռի լեզվաբանական և ոչ լեզվաբանական բովանդակության պարզաբանման նպատակով:

Է. Կուրզանը նշում է, որ քերականական սեռի համակարգում գոյականների կարգայնացման վերաբերյալ պատկերացումները բավական սահմանափակ են, քանի որ գոյականների դասակարգումն ըստ սեռերի բնորոշ է հիմնականում հնդեվրոպական լեզուներին⁴: Որոշ լեզուներում քերականական սեռն այս կամ այն չափով արտացոլում է առարկայի կենսաբանական սեռը կամ սեռի բացակայությունը (անշունչ առարկաների դեպքում): Կան նաև գոյականների կարգայնացման այնպիսի համակարգեր, որոնք չեն համապատասխանում սեռի վերաբերյալ եղած ավանդական պատկերացումներին: Օրինակ՝ հյուսիսամերիկյան հնդկացիների լեզուներն ունեն երկու սեռ՝ շնչավոր և անշունչ: Լայն իմաստով «սեռ» եզրույթը կարող է կիրառվել նաև ավելի շատ համակարգերի նկատմամբ (մինչև քսան՝ հյուսիսաֆրիկյան լեզուներում) կամ էլ կապվել Ավստրալիայի բնիկների լեզվի չորս դասերի հետ: Ըստ այդ դասակարգման, որը հայտնի դարձավ Դ. Դիկսոնի և Ջ. Լակոֆի շնորհիվ, տղամարդիկ կենդուրուի, չղջիկի և լուսնի հետ դասվում են մի խմբի, իսկ կանայք արևի, կրակի, ջրի և այլ վտանգավոր առարկաների հետ միասին կազմում են երկրորդ դասը: Երրորդ դասի մեջ մտնում են բոլոր ուտելի պտուղներն ու

³ **Յ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Եր., 1983:

⁴ Տե՛ս **Curzan**, A. Gender Shifts in the History of English. Cambridge University Press, 2003:

բույսերը, գինին և թխվածքները, իսկ չորրորդ դասը կազմում են միսը, մարմնի մասերը և ծառերի մեծ մասը⁵:

Սեռի բնական և քերականական համակարգերը

Սլավոնական խմբի լեզուներին հատուկ սեռի եռանդամ համակարգին հակադրվում է երկանդամ համակարգը, որը ձևավորվել է որոշ հնդեվրոպական լեզուներում՝ չեզոք սեռի դուրսնդման հետևանքով: Օրինակ՝ ռոմանական լեզուներում լատիներենի չեզոք սեռը տարրալուծվել է արականի և իգականի միջև, արևելաբալթյան լեզուներում չեզոք սեռի հետքերը պահպանվել են միայն պրուսական բարբառներից մեկում, իրանականում՝ սեռի մասունքներ կարելի է տեսնել սակերենում և սողդերենում, իսկ պարսկերենում և տաջիկերենում՝ սեռն արդեն վերանում է: Սեռի եռանդամ համակարգը պահպանվել է մի քանի գերմանական լեզուներում (գերմաներեն, նորվեգերեն, իսլանդերեն, իդիշ), այսինքն՝ այն լեզուներում, որոնք հիմնականում պահպանել են բառաձևերի հին համակարգը:

Ոչ շատ վաղ անցյալում սեռի քերականական կարգ ուներ նաև անգլերենը, սակայն քսաներորդ դարի սկզբին արդեն այն պատմություն դարձավ: Ի տարբերություն հնդեվրոպական այլ լեզուների սեռի քերականական համակարգերի՝ ժամանակակից անգլերենի սեռի համակարգը հիմնված է իմաստի վրա:

Ընդունված է առանձնացնել սեռի քերականական և բնական համակարգեր: Քերականական համակարգում սեռի նշման համար կիրառվում են գոյականների վերջավորությունները: Թեքությունը ենթադրում են գոյականների, ածականների, դերանունների և հոդերի հոլովածների առկայություն, ինչպես օրինակ՝ գերմաներենում, և համաձայնեցման համակարգ՝ պայմանավորված գոյականի սեռով: Բնական սեռի համակարգում լեզվաբանական սեռը կախված է վերաբերյալի կենսաբանական սեռից և հանդես է գալիս համապատասխան դերանունների միջոցով: Այս երկու համակարգերն էլ, թեպետ գերծ չեն հակասականություններից, առկա են եվրոպական լեզուներում:

Տարբեր ժամանակներում լեզվաբանները պարբերաբար անդրադառնում են այն հարցին, թե ինչպես է ի հայտ եկել քերականական սեռի համակարգը, և թե ինչու է այն որոշ լեզուներում անհետացել կամ փոխարինվել բնական սեռի համակարգով (գրաբար, անգլերեն):

Տարածված է այն կարծիքը, որ նախադասության մեջ քերականական սեռի հիմնական գործառույթը համարվում է գոյականական խմբի միավորների միջև համաձայնեցման միջոցով երկիմաստությունների վերացումը: Այդ դեպքում հասկանալի չէ, թե ինչու որոշ լեզուներում (անգլերենում) նշույթավորման այդչափ արդյունավետ համակարգը փոխարինվեց զուտ ռեֆլեկտիվ (անդրադարձման) տիպի համակարգով:

Քերականական սեռի անհետացման երևույթին տրվում են տարբեր բացատրություններ: Այս տեսակետից բավական մանրակրկիտ վերլուծության է ենթարկվել անգլերենը: Ըստ Է. Կլասենի՝ անգլերենում քերականական սեռի հետզարգացումը տեղի է ունեցել հին անգլերենում ցուցական

⁵ Տե՛ս **Lakoff, G.** Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. – Chicago & London: The Univ. of Chicago Press, 1990:

դերանունների միաձև դառնալու և վերջավորությունների անհետացման հետևանքով, որն էլ ժամանակի ընթացքում դժվարացրել է սեռերի տարբերակումը⁶: Կրիստալը սեռի անհետացումը կապում է շեշտի դիրքի հետ: Սեռի հիմնական ցուցիչ հանդիսացող վերջավորությունների տարբերակումն անգլերենում զնալով ավելի դժվար էր դառնում, քանի որ անգլերենի գոյականների մեծ մասի առաջին վանկն էր շեշտ կրում. -en, -on, -an և նման վերջավորությունները գործնականում գրեթե նույն կերպ են հնչում⁷: Իհարկե, այս բացատրությունները բավարար և առավել ևս սպառնիչ չեն, քանի որ գերմանական լեզուներում նույնպես եղել են նմանատիպ միտումներ, որոնք, սակայն, սեռի անհետացման պատճառ չեն դարձել:

Նշված փոփոխությունների համար ավելի հիմնավոր պատճառ թերևս կարող էր հանդիսանալ հասարակական-պատմական գործոնը: Նորմանների նվաճման տարիներին անգլերենը դարձավ անկիրթ մարդկանց լեզու, որն էլ արագացրեց փոփոխությունների անարգել տարածման ընթացքը: Գրավոր խոսքի բացակայությունը օժանդակեց բանավոր խոսակցական լեզվում կաղապարների պարզեցմանն ու միօրինակացմանը, և սա էլ իր հերթին պատճառ դարձավ, որ լեզուն վերադառնա բնական սեռի համակարգին: Է. Կլասենը գրում է, որ բնական սեռի համակարգն առաջ եկավ վերջավորությունների կորստից առաջացած խառնաշփոթի հետևանքով: Նմանատիպ մեկնաբանություն է տալիս նաև Գ. Փլացերը: Նա նշում է, որ հին անգլերենը երբևէ չի ունեցել քերականական սեռի հաստատուն համակարգ, ուստիև ժամանակի ընթացքում անցումը բնական սեռի համակարգին անխուսափելի էր, քանի որ այն արդեն գոյություն ուներ քերականական համակարգի ներսում⁸:

Հին անգլերենում բոլոր շնչավոր գոյականների քերականական սեռը հանրակել է վերաբերյալի բնական սեռին՝ բացառությամբ *wifmann* գոյականի, որը, սակայն, նույնպես հաճախ գործածվել է իգական սեռով: Համակարգի ներսում երկու տարբեր սկզբունքների առկայությունը զարգացման հակասական միտումների պատճառ հանդիսացավ: Փլացերը, սակայն, այն համոզմանն է, որ այս համակարգի հիմքում ընկած է ոչ այնքան սեռի հասկացությունը, որքան շնչավոր և անշունչ վերաբերյալների հակադրման գաղափարը: Բնական սեռը վերագրվում էր միայն անձ ցույց տվող գոյականների դասին, թեպետ անկենդան ռեֆերենտները ևս միշտ չէ, որ ներկայանում էին չեզոք սեռով: Օրինակ՝ *se stan* (the stone) կապակցությունը հանդես էր բերում արական սեռի հատկանիշներ, իսկ *a seo duru* (the door) պատկանում էր իգական սեռին: Այս բառերի սեռի քերականական իմաստները պահպանվել են ժամանակակից գերմաներենում (*der Stein, die Tür*):

Անշունչ գոյականների ներգրավումը զենդերային դաշտ հանգեցրեց չեզոք սեռի դիրքերի թուլացմանը: Իրավիճակն ավելի անորոշ էր կենդա-

⁶ Տե՛ս **Classen, E.** On the Origin of Natural Gender in Middle English. *Modern Language Review*, (14), 97-103, 1919:

⁷ Տե՛ս **Crystal, D.** The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge UP, 1995:

⁸ Տե՛ս **Platzer, H.** "«No Sex, Please, We're Anglo-Saxon?» On Grammatical Gender in Old English." *View[z]: Vienna English Working Papers*: 10, 34-47, 2001:

նիների դեպքում, որոնք նշվում էին ինչպես չեզոք, այնպես էլ իզական և արական սեռի դերանուններով՝ պայմանավորված խոսողի զգայական վիճակով: Այսինքն՝ կենդանիներին որևէ սեռի վերագրումը կրում էր գործնական բնույթ՝ հատկապես ընտանի կենդանիների և թռչունների դեպքում: Դասից դաս նմանօրինակ անցումները կարելի է թերևս ավելի շուտ ճարտասանության, քան քերականության ոլորտին վերագրել, հատկապես եթե անտեսվի այն կանոնավորությունը, որը գործում է այդ անցումների ժամանակ:

Գոյականի քերականական սեռի ծագման հնարավոր վարկած է այն, որ մարդուն հատուկ են շրջակա առարկաներն ու երևույթներն անձնավորելու ձգտումը և իր հետ դրանց մասնակի նույնացումը: XX դարասկզբին իշխող էր այն տեսակետը, որ քերականական սեռի համակարգի հիմքում ընկած է կենսաբանական սեռը: Որքան էլ անտրամաբանական թվա մեզ անշունչ առարկային սեռի վերագրումը, այնուամենայնիվ շատ հնարավոր է, որ նախալեզվի սեռի համակարգում գոյություն են ունեցել ինչ-որ հիմնավորումներ, որոնք աշխարհի գերբնական (միստիկ) պատկերում ենթարկվում են որոշակի տրամաբանության, և որոնք մոռացվել և անհետացել են⁹:

Լեզվում սեռի կարգի առաջացումը Մ. Իբրահիմը չի կապում արտալեզվական իրողությունների հետ: Ըստ նրա՝ սեռի քերականական կարգի ակունքները պետք է փնտրել լեզվի ներսում, երբ զարգացման ինչ-որ փուլում բնական սեռը լեզվում հավելյալ դրսևորումներ է ձեռք բերում¹⁰: Տարածված է նաև այն կարծիքը, որ սեռի ծագումը պայմանավորված է լեզվի հասարակական տարբերակներով, մասնավորապես՝ տղամարդկանց և կանանց առօրյա խոսակցական լեզվում վերջավորությունների տարբերություններով:

Քորբեթը սեռի համակարգը բնորոշում է որպես իմաստաբանական կադապարների վրա հիմնված կարգ, որտեղ սեռը գոյականին վերագրվում է էլնելով իմաստից՝ առանց հաշվի առնելու նրա ձևը¹¹: Իմաստի վրա հիմնված դասակարգումները համարվում են *բնական տիպի* և առաջին հայացքից շատ տրամաբանական և կանխատեսելի են թվում: Սրան, սակայն, հակադրվում է դասակարգման *ձևական տիպը*, որի սահմանած սկզբունքներով ձևավորվում է ոչ թե իմաստաբանական, այլ քերականական սեռի համակարգը: Վերջինս քերականական սեռի եռանդամ համակարգերում հաճախ հակասություններ է առաջացնում իմաստաբանականի հետ հարաբերվելիս: Հակասության ցայտուն օրինակներ են՝ գերմաներեն *das Weib*-«կին», *das Mädchen*-«աղջիկ», *das Fräulein*-«օրիորդ» չեզոք սեռի գոյականները: Ինչպես տեսնում ենք, լեզուներում նշված տիպերը ոչ միայն միաժամանակ առկա են, այլև երբեմն հաղես են գալիս միահյուսված՝ խարխլելով այն սահմանը, որ դնում են լեզվաբանները բնական և ձևական տիպերի միջև:

⁹ Տե՛ս **Foundalis, H. E.** Evolution of Gender in Indo-European Languages. Proceedings of the 24th Annual Conference of the Cognitive Science Society. Fairfax, Virginia. [Online]. Available: 2002, www3.isrl.uiuc.edu/~jungwang4/langev/alt/foundalis02evolutionOF/Foundalis2002.pdf

¹⁰ Տե՛ս **Ibrahim, M. H.** Grammatical Gender: Its Origin and Development. The Hague: 1973:

¹¹ Տե՛ս **Corbett, G. G.** *Gender*. Cambridge University Press, 1991:

Գոյականի սեռը որպէս հոգելեզվաբանական իրողություն

Քերականական սեռի եռանդամ համակարգի առանձնահատկությունները, որ պահպանել են գերմաներենը և մի շարք սլավոնական լեզուներ, նկարագրել է Ջ. Թեյլորը գերմաներենի նյութի հիման վրա: Նա գտնում է, որ սեռի կարգը հոգեբանական իրողություն է, որն ունի մի շարք լեզվաբանական պատճառներ¹²: Թեյլորի այս դրույթը հաստատում են մի շարք հոգելեզվաբանական հետազոտություններ¹³, համաձայն որոնց՝ բառի հնչյունական պատկերի և նրա այս կամ այն սեռին պատկանելու միջև գոյություն ունի որոշակի փոխկապակցվածություն: Այս վարկածը մեծ տարածում գտավ, չնայած այն հանգամանքին, որ հեղինակները նշում են բազմաթիվ բացառություններ: Նրանց մեկնաբանությամբ՝ բացառություններն անխուսափելի են թեկուզ այն պատճառով, որ բառը լեզվի զարգացման ընթացքում կարող է հայտնվել հակադիր միտումների խաչմերուկում և կրել դրանց ազդեցությունները: Օրինակ՝ գերմաներենում kn- հնչյունների կապակցությամբ սկսվող գոյականները պատկանում են արական սեռին՝ բացառությամբ das Knie-«ծունկ» բառի: Արական սեռի են պատկանում նաև բառավերջում -n + **բաղաձայն** կապակցությամբ գոյականները, օրինակ՝ der Hund-«շուն», der Wind-«քամի»: Բացառություն են, սակայն, die Hand-«ձեռք», das Kind-«երեխա» բառերը: Որպէս կանոն՝ իգական սեռին պատկանում են **չփական + t** վերջավորությամբ գոյականները, ինչպէս օրինակ՝ die Angst-«վախ», die Luft-«օդ»: Բացառություն են der Saft-«հյութ», der Dunst-«հոսք» գոյականները: Նշված և այլ հնչյունական սկզբունքներով սեռի կանխորոշվածության ճշմարտացիությունն ապացուցվել է նաև գիտափորձերով: Փորձարկվողներին առաջարկվել է վերը նշված հնչյունական կազմով գերմաներեն հնարովի բառերին վերագրել որևէ սեռ: Արդյունքներն սպասվածից ավելի տպավորիչ էին. հարցվածների 70%-ը բառերը դասակարգել է սպասված հնչյունական սկզբունքներին համապատասխան:

Գերմաներենում բարդ գոյականների սեռը պայմանավորված է վերջին բաղադրիչի սեռով: Որոշիչ նշանակություն ունեն նաև վերջածանցները. -heit, -keit, -ung, -schaft վերջածանցներով գոյականները իգական սեռի են, -ling, -er վերջածանցները նշում են արական, իսկ -chen, -lein –ը՝ չեզոք սեռը:

Այսպիսով, գերմաներենում քերականական սեռը դրսևորվում է երեք մակարդակներում. ձևաբանական (բառի ներքին ձև), շարահյուսական (քերականական համաձայնեցում), իմաստաբանական (բառիմաստի կառուցվածք)¹⁴: Ուստի սեռի քերականական կարգը մի համակարգ չէ, որ պարզապէս պետք է մտապահել: Լեզվակիրը մայրենի լեզվում հազվադէպ է թույլ տալիս գոյականի սեռով պայմանավորված սխալներ, անգամ փոխառությունների և նորաբանությունների դեպքում, որոնք կանոնավոր կերպով ներգրավվում են սեռի համակարգ: Սեռի քերականական կարգ

¹² Տե՛ս Taylor, J. Cognitive Linguistics. Oxford Textbook in Linguistics: Oxford University Press, 2002:

¹³ Տե՛ս Kopcke, K. M., Zubin, D. H. Die kognitive Organisation der Genuszuweisung zu den einsilbigen Nomen der deutschen Gegenwartssprache. Zeitschrift fuer germanistische Linguistik 11, 166-82, 1983:

¹⁴ Տե՛ս Corbett, G. G. Gender. Cambridge University Press, 1991:

ունեցող լեզուներում գոյականների 85%-ին առանց վարանելու կարելի է վերագրել այս կամ այն սեռը՝ հիմնվելով ձևաբանական և հնչյունաբանական այն տեղեկությունների վրա, որ կողավորված են բառում: Այս դիտարկումը թույլ է տալիս հավաստել, որ նույնիսկ ձևական համակարգերում, որտեղ գոյականի սեռը հիմնված է լեզվաբանական հատկանիշների վրա, այնուամենայնիվ առկա է իմաստաբանական միջուկը:

Սեռի կարգը և ճանաչողությունը

Գոյականի սեռի կարգը հոգելեզվաբաններին հետաքրքրում է այն տեսանկյունից, թե ինչպես է այն անդրադառնում մեր ճանաչողության վրա, իսկ ավելի կոնկրետ՝ սեռի վերագրումը գոյականին կամայական, տարերային բնույթ է կրում, թե՞ այն բխում է վերաբերելի հանդես բերած հատկանիշներից, և եթե այդպես է, ապա հատկապես ո՞ր հատկանիշներից: Արդյո՞ք գոյականի այս կամ այն սեռին պատկանելն ազդում է իրերի մասին մեր ունեցած պատկերացումների վրա:

Բորոդիցկու և Շմիդտի անցկացրած գիտափորձերից մեկի ժամանակ իսպաներեն և գերմաներեն լեզվակիրներին առաջարկվել է մտապահել բառազույգեր, որոնք բաղկացած են, օրինակ, անշունչ ու վերացական գոյականներից և կանանց ու տղամարդկանց հատուկ անուններից: Գիտափորձի արդյունքները ցույց տվեցին, որ այն բառազույգերը, որոնցում գոյականի սեռը և հատուկ անվան գենդերային պատկանելությունը համընկնում էին, ավելի լավ էին մտապահվել¹⁵:

Մեկ այլ գիտափորձի ժամանակ իսպանացի, գերմանացի և անգլախոս փորձարկվողներից պահանջվել է առարկաներին վերագրել կանացի կամ տղամարդկային ձայն՝ իբրև մուլտիպլիկացիոն ֆիլմի նկարահանման նպատակով, որտեղ առարկաները ներկայանալու են որպես շնչավորներ¹⁶: Ինչպես և ակնկալվում էր, գիտափորձի տարբեր լեզվակիր մասնակիցների մոտեցումները շատ դեպքերում համընկել են: Սեռի կարգի հետազոտություններում այս տեսակետից անչափ կարևորվում է տվյալ լեզվում այսպես կոչված «պերցեպտիվ» սեռի, այսինքն՝ «սեռն ըստ ընկալումների» ձևավորման համակարգը:

Եթե քերականական սեռի վերագրումը պայմանավորված է զուտ լեզվաբանական օրինաչափություններով, ապա միանգամայն տրամաբանական կլիներ, որ տարբեր լեզվակիրների պատկերացումներն այս հարցում չհամընկնեին: Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, կարծիքներն առանձին դեպքերում համընկնում են, նշանակում է՝ տարբեր լեզվակիրների գիտակցության կառույցներում առկա են այնպիսի ճանաչողական և իմացական հիմքեր, որոնք ունեն մշակութային ընդհանուր հենք: Օրինակ՝ կենդանիները, որոնց վերագրվում են կանացի կամ տղամարդկային որոշակի կարծրատիպային հատկանիշներ, իսպաներենում և գերմաներենում, որպես կանոն, ունեն նույն քերականական սեռը. գեղեցիկ և վայելչակազմ կենդանի-

¹⁵ Տե՛ս **Boroditsky L., Schmidt L.** Sex, Syntax and Semantics. Proceedings of the 7th International Cognitive Linguistics Conference. Santa Barbara. [Online]. Available: <http://www.ircs.upenn.edu/cogsci2000>

¹⁶ Տե՛ս **Sera, M. D., Elief, C., Burch, M. C., Forbes, J., Rodriguez, W.** When language affects cognition and when it does not: An analysis of grammatical gender and classification. *Journal of Experimental Psychology: General*, 131, 377-397, 2002:

ները հիմնականում իզական սեռի են, իսկ ուժեղ և ագրեսիվ կենդանիները՝ արական սեռի: Քերականական սեռը հաճախ համընկնում է նաև առարկա ցույց տվող այն գոյականներում, որոնց ավելի հեշտ է մարդու նմանեցնել կամ մարդկային հատկանիշներ վերագրել: Հարկ է նշել, որ գենդերային ինտուիցիան ավելի զարգացած է քերականական երկանդան հակադրություն ունեցող լեզվակիրների մոտ (իսպաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, պորտուգալերեն), որոնցում գոյականը նշույթավորված է կամ արական, կամ էլ իզական սեռով: Այս տեսանկյունից անգլիախոսները, մեղմ ասած, այնքան էլ շահեկան վիճակում չեն, քանի որ հիմնվում են բացառապես բնական սեռի համակարգի վրա, որտեղ արական-իզական հակադրությունը զուգորդվում է միայն շնչավոր գոյականների հետ:

Գիտափորձի հեղինակները եզրակացնում են, որ լեզվում անշունչ առարկաների մասին հասկացությանի պատկերացումներն ուղղակիորեն պայմանավորված են նաև բառին ամրագրված քերականական սեռով: Այս դրույթը, իհարկե, լայնածավալ քննարկումների ալիք է բարձրացնում: Լեզվաբանների մի խումբ հակված է գիտափորձի արդյունքները մեկնաբանել որպես ապացույց այն բանի, որ փորձարկվողներն ունեն լեզվական և մշակութային մերձավորություն, ուստիև՝ դրանից բխող որոշակի ընդհանրություններ: Գոյականի քերականական սեռի և ճանաչողության հարաբերակցությունը, ամենայն հավանականությամբ, հիմնված է այդ լեզուներում և մշակույթներում բնական և քերականական սեռերի վերաբերյալ պատկերացումների բարդ և բազմակողմանի կապերի վրա, «որոնք կրում են ինչպես իմացաբանական, այնպես էլ լեզվաբանական բնույթ»¹⁷:

Լ. Բորոդիցկին, ի հաստատումն այն դրույթի, որ քերականական սեռը զգալի ազդեցություն ունի առարկաների մասին մեր ունեցած պատկերացումների վրա, մեկ այլ հետաքրքիր գիտափորձ է անցկացրել: Փորձն անցկացվել է անգլերեն, երկլեզու մասնակիցների՝ իսպաներեն և գերմաներեն լեզվակիրների հետ: Փորձարկվողներին առաջարկվել է անգլերենով բնութագրել *բանալի* և *կամուրջ* առարկաները: *Բանալի* բառն իսպաներենում պատկանում է իզական, իսկ գերմաներենում՝ արական սեռին: Պարզվել է, որ իսպաներեն լեզվակիրները բանալուն վերագրել են հիմնականում իզական, իսկ գերմաներեն լեզվակիրները՝ արական հատկանիշներ, ինչը համապատասխանում է փորձարկվողների մայրենի լեզվում այդ գոյականի քերականական սեռին: Գերմանացի փորձարկվողները բանալին բնորոշել են որպես *«heavy, hard, jagged, metal, serrated and useful (ծանր, դժվար, քառթավոր, մետաղյա, ատամնավոր, օգտակար)»*, իսկ իսպանացիները՝ *«golden, intricate, little, lovely, shiny and tiny (ոսկյա, խճճված, փոքր, սիրելի, փայլուն, պուճուրիկ)»*: Կամուրջը գերմանացիների կողմից բնութագրվել է որպես *«beautiful, elegant, fragile, peaceful, pretty and slender (գեղեցիկ, նրբագեղ, փխրուն, խաղաղ, սիրունատես, բարեկազմ)»*, իսկ իսպանացիները կամուրջը բնութագրել են *«big, dangerous, long, strong, sturdy and towering (մեծ, վտանգավոր, երկար, ամուր, տոկուն, բարձրացող)»* ածականներով:

¹⁷ Foundalis, H. E. (2002). Evolution of Gender in Indo-European Languages. *Proceedings of the 24th Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Fairfax, Virginia.[Online]. Available: www3.isrl.uiuc.edu/~jungwang4/langev/alt/foundalis02evolutionOF/Foundalis-2002.pdf

Բորոդիցկու գիտափորձը գրեթե նույնությամբ մենք կրկնեցինք հայ փորձարկվողների հետ: Փորձն անցկացվել է լեզվաբանական համալսարանի ուսանողների հետ: Փորձարկվողների առաջին խումբը ուսումնասիրում էր գերմաներեն, իսկ երկրորդը՝ իսպաներեն: Մասնակիցները «կամուրջ» և «բանալի» առարկաները բնորոշող հատկանիշները պետք է ներկայացնեին, սակայն ոչ թե անգլերենով, այլ գերմաներենով և իսպաներենով: Գերմաներեն ուսումնասիրող ուսանողների խումբը կամուրջը բնորոշել է *գեղեցիկ, բարձր, երկար, նեղ, նոր, հին, ամուր, այրված, խարխուլ, փոքր, լայն, վտանգավոր, կապող*, իսկ իսպաներեն ուսումնասիրողները՝ *քարե, երկաթե, գեղեցիկ, կապող, անցանելի, դժվարանցանելի, ուժեղ, ամուր, ընդարձակ, անվերջանալի, բարձր, վտանգավոր, քարքարոտ* հատկանիշներով: Բանալին գերմաներենով ներկայացվել է՝ *երկաթե, մեծ, երկար, կարճ, արծաթագույն, ազատ, բացահայտող, պողպատյա, գաղտնի, սիրո, գունավոր, բացող, ոսկե*, իսկ իսպաներենով՝ *փոքր, արծաթագույն, ոսկեգույն, մետաղյա, ոսկե, նեղ, գաղտնի, հոգու, սիրո, սրտի, ձևավոր, թաքուն* որոշիչներով: Ինչպես տեսնում ենք, կամրջին և բանալուն հայ փորձարկվողների կողմից գերմաներենով և իսպաներենով վերագրված հատկանիշները ընդհանուր առմամբ շատ չեն տարբերվում միմյանցից, բայց ուշագրավ է այն, որ դրանք որոշ դեպքերում համընկնում են գերմանացի և իսպանացի փորձարկվողների պատկերացումներին: Որպեսզի պարզենք՝ այդ համընկնումները պատահական են, թե, այնուամենայնիվ, այդ լեզուներն իրենց ազդեցությունն են ունեցել առարկայի մասին փորձարկվողների պատկերացումների վրա, գիտափորձը կրկնեցինք մեկ ուրիշ խմբում՝ փոքր-ինչ փոխելով առաջադրանքը: Այս խմբին առաջարկվեց «կամուրջ»-ն ու «բանալի»-ն բնորոշել հայերենով: Փորձարկվողները մայրենի լեզվով կամուրջը բութագրել են՝ *մաշված, վտանգավոր, անհասանելի, մեծ, փոքր, գեղեցիկ, բարձր, բախտի, քարուքանդ, կոր, ձիգ, կյանքի, խորհրդավոր, աներեր, թեք, լուռ, երազանքների, վեհ, սարսափազդու*, իսկ բանալին՝ *երկաթե, սառը, սրտի, հոգու, տխրության, մեծ, փոքր, ոսկե, նոր, կեղտոտ, հին, ձևավոր, ժանգոտ, արծաթե, գաղտնի, համապատասխան, վտահեղի, փայլուն, օգտակար, շքեղ* հատկանիշներով: Ակնհայտ է, որ այս առարկաների հայերեն բնորոշումներն ավելի հարուստ են՝ համեմված նաև ազգամշակութային բաղադրիչով, բայց միևնույն ժամանակ մասամբ կրկնում են նախորդ գիտափորձի արդյունքները՝ գրեթե հավասարաչափ արտացոլելով թե՛ գերմաներեն և թե՛ իսպաներեն տրված բնորոշումները: Այստեղից հետևություն. հայերեն բնորոշումներում իզական և արական հատկանիշները սահմանազատված չեն: Այս գիտափորձի արդյունքները մեկ անգամ ևս հավաստում են Բորոդիցկու անցկացրած գիտափորձի եզրակացությունները. նախ, որ քերականական կարգերն առանձին ու ինքնաբավ մեծություններ չեն, այլ ներկառուցված են մեր ճանաչողության մեջ, և երկրորդ՝ գոյականի քերականական կարգն ազդում է առարկայի մասին մեր ունեցած պատկերացումների վրա:

Գոյականի քերականական սեռը՝ որպես մշակութային իրողություն, շատ ավելի ակնառու է դառնում թարգմանությունների (հատկապես գեղարվեստական թարգմանությունների) ժամանակ: Խնդրահարույց է հատկապես վերացական այն հասկացությունների թարգմանությունը, որոնց

սեռը տվյալ լեզվամշակութային ավագանուն պայմանավորված է որոշակի կարծրատիպերով: Օրինակ՝ Բ. Պաստեռնակն իր բանաստեղծություններից մեկում *կյանք*-ին *իր քույրն է* անվանում է: Ռուսերեն «Жизнь» իգական սեռի գոյականը գերմաներենում չեզոք սեռի է, ինչն էլ այս բանաստեղծության թարգմանիչներին բարդ խնդրի առաջ է կանգնեցնում: Գրեթե նույն «մշակութային շոկ»-ին են ենթարկվում ռուս լեզվակիրները, երբ «մեղք»-ը (die Sünde) գերմանացի ստեղծագործողների գործերում կնոջ կերպարով է ներկայացվում: Նման իրավիճակներում թարգմանիչը հարկադրված է համարժեք լուծում գտնել և հաճախ ստիպված է սեռի փոխակերպում կամ, այսպես կոչված, «վերակարգայնացում» կատարել:

Հետաքրքրական է նաև, որ շատ հեղինակներ մայրենի լեզվով ստեղծագործելիս նույնպես, առարկան անձնավորելով, հաճախ դրան վերագրում են մի սեռ, որն ամենևին էլ չի համընկնում նրա քերականական սեռին: Ներկա դեպքում խոսքն արդեն ոչ այնքան տվյալ մշակութային հանրության մեջ ձևավորված պատկերացումների, որքան հեղինակի սեփական զգայությունների և փորձի վրա հիմնված զուգորդումների մասին է: Յ. Լոտմանը գրում է. «Այն դեպքերում, երբ կերպարվեստի պատկերները կամ բնությունն արտացոլող մշակութային տեքստերը, կամ էլ վերջապես իրական տեսանելի աշխարհի առարկաները, որոնք տվյալ մշակութային համակարգում խորհրդանշային բնույթ են կրում, ներթափանցում են բանաստեղծական լեզու, ... ձևական կարգը ... անխուսափելիորեն ոչ ձևական համարժեք է ստանում և քերականականից վերածվում է ճարտասանականի»¹⁸: Որպես օրինակ նա բերում է Ա. Ս. Պուշկինի «К морю» բանաստեղծությունը, որտեղ ծովն արական սեռի է, որովհետև պոետը նրան որպես իր *ընկերն* է («Как друга ропот заунывный») ներկայացնում:

Ընդհանուր առմամբ, նման դեպքերում գոյականին որևէ այլ սեռի վերագրումը շատ խիստ կանոնների չի ենթարկվում, քանի որ այն հիմնականում կախված է հենց խոսողից: Խոսքային գործունեության ընթացքում խոսողը հասկացությանն իր նպատակադրումներին համապատասխան սեռ է վերագրում՝ հենվելով որոշակի հոգեբանական և իրադրային գործոնների վրա: Այսպես՝ անգլերենում երրորդ դեմքի անձնական դերանվան ընտրությունը պայմանավորված է ոչ միայն արտալեզվական իրականությամբ, այլև տվյալ առարկայի կամ երևույթի մասին խոսողի պատկերացումներով ու ընկալումներով: Իրականության անհատական լեզվական պատկերը որոշիչ է դառնում այն կարգերի համար, որ մենք գործածում ենք մեր խոսքում: Այսպիսի «ինքնաշեն» կարգերը հաղորդակցության ընթացքում հաճախ թյուրըմբռնումների տեղիք են տալիս և կարիք ունեն լրացուցիչ պարզաբանումների: Հասկացված լինելու համար խոսողը հնարավորինս ձգտում է դիմել իգականության կամ արականության վերաբերյալ տվյալ մշակութային հանրության մեջ տարածում գտած պատկերացումներին:

Գոյականի սեռի տարբերակայնության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների շարքին է պատկանում Թ. Սվարթենգրենի՝ սեռի կարգի հետազոտությունը ժամանակակից ամերիկյան խոսակցական անգլերենում: Նա

¹⁸ Лотман Ю. М. Почему море в мужском роде? [Online]. Available: <http://www.dictionnaire/narod.ru/sea.htm>.

ուշագրավ դիտարկումներ է կատարել խոսքում օբյեկտները երրորդ դեմքի դերանուններով փոխարինելու տեխնիկայի վերաբերյալ և որոշակի օրինաչափություններ է նկատել անշունչ առարկաները իգական «she» դերանվամբ նշելու միտման առնչությամբ: Ըստ Սվարթենգրենի՝ կարելի է «she» դերանվամբ նշվող գոյականների երեք խումբ առանձնացնել.

1. այն առարկաները, որոնք ստեղծված են հիմնականում տղամարդկանց կողմից (մեքենաներ, արդյունաբերական ապրանքներ, շինություններ, շարժիչներ, ֆինանսական ձեռնարկություններ, ճանապարհներ),

2. գոյականացված գործողությունները, օր.՝ «whooping her up»,

3. բնության առարկաները, որոնք մարդկային գործունեության արդյունք չեն¹⁹:

Նշված դեպքերում «she»-ն ոչ թե սեռի, այլ ավելի շուտ այդ առարկաներին դրական զգայական երանգավորում հաղորդող անձնավորման ցուցիչ է: Արական սեռի անձնական դերանունն ավելի հաճախ հանդիպում է այն առարկաների անվանումների փոխարեն, որոնք շատ մեծ չափերի են, և որոնց նկատմամբ խոսողն ակնհայտորեն բացասական վերաբերմունք ունի: Իհարկե, այս նշանակցումները (կոնոտացիաները) համընդհանրությամբ բնույթ չեն կրում և սերտորեն առնչվում են լեզվամշակութային համատեքստին: Այս տեսակետից առարկային իգական սեռի վերագրումը կարող է իրականացվել նաև բացասական հատկանիշների հիման վրա, ինչպիսիք են՝ թուլությունը կամ խարդավանքը այնպես, ինչպես արական սեռի վերագրումը կարող է ընկալվել դրական՝ հատկապես այն հատկանիշների ընդգծման համար, ինչպիսիք են ուժը, հզորությունը, հաստատունությունը և այլն: Հավանական է, որ ժամանակակից անգլերենը վերարտադրում է սեռի հնդեվրոպական համակարգը, որը ներկայանում էր շնչավոր (ուժեղ) և անշունչ (թույլ) հակադրությամբ, այդ պատճառով էլ «it» դերանվամբ շնչավոր ռեֆերենտի ներկայացման միջոցով խոսողը զրկում է նրան ուժից ու կամքից և այդպիսով արտահայտում իր արհամարհական վերաբերմունքը:

Եզրակացություն

Գոյականի սեռի համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն լեզվաբանության, այլև լեզվական գիտակցությունն ուսումնասիրող ճանաչողական գիտությունների համար:

Հոգելեզվաբանների գիտափորձերը հաստատում են այն դրույթը, որ սեռն անփոփոխ է բառիմաստի մեջ՝ նրա խորքային կառույցներում, և շատ դեպքերում որոշիչ դեր է կատարում առարկաների և վերացական հասկացությունների վերաբերյալ լեզվակիրների պատկերացումների ձևավորման հարցում:

Հնդեվրոպական լեզուներում գոյականի սեռի պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս խոսել այս կարգի դինամիկ բնույթի մասին: Անցումը սեռի մի համակարգից մյուսին կամ լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում սեռի անհետացումը՝ այս կարգի համար միան-

¹⁹ Տե՛ս Svartengen, T. H. The Use of Feminine Gender for Inanimate Things in American Colloquial Speech / *Moderna Sprak* #48, 261-292, 1954:

գամայն օրինաչափ են: Ուստի սեռային տարբերակների առկայությունը լեզվի համաժամանակյա վիճակում նույնպես օրինաչափ է:

Անգլերենում սեռը անցում է կատարել քերականական համակարգից բնական համակարգ, և, չնայած ժամանակակից անգլերենում այս կարգի ոչ բավարար նշույթավորվածությանը, այն բավական ցայտուն արտահայտված է անգլախոսների լեզվական գիտակցության մեջ:

Ամփոփելով սեռի կարգի վերաբերյալ պատմական տեղեկություններն ու փորձերի հիման վրա հավաքած տվյալները՝ կարելի է եզրակացնել, որ գոյականի սեռը լեզվի, ինչպես նաև գիտակցության ամենահին, ամենահակասական կարգերից է և, փաստորեն, մշակութային երևույթ է, որում միահյուսված են ինչպես լեզվական, այնպես էլ արտալեզվական իրողություններ:

ЭЛИЗА КАЗАРЯН – Грамматическая категория рода существительных как психолингвистическое и культурное явление. – В статье анализируются различные восприятия в рамках грамматической категории рода в индоевропейских языках (немецкий, английский, испанский, армянский, русский). Категория рода рассматривается как древняя мифологическая категория, которая включает в себя как минимум три области знания – о мире, культуре и языке. Отдельному разбору подвергаются развитие и особенности данной грамматической категории в названных языках. Анализируется также синхронная вариативность категории в языке и речи, играющая важную роль в гендерной теории.

ELIZA GHAZARYAN – The Grammatical Category of Gender as a Psycholinguistic and Cultural Reality. – The paper deals with the ways of representation of different kinds of knowledge within the category of gender in Indo-European Languages (German, English, Spanish, Armenian, Russian). The category of gender is viewed as an ancient mythological category, into which at least three types of knowledge are projected: knowledge about the world, about culture and about language. Attention is given to the development and peculiarities of this linguistic category in the languages, mentioned above, and to the synchronic variability within this category in language and speech with regard to the significance of these data for the gender theory.